

THEOLOGIA PRACTICA

Kulcsár Árpád*

Pósalaka

Gyülekezeti igény, lelkipásztori igényesség. Ravasz László újszövetség-fordítása és újszövetségi magyarázatai**

1. A művek keletkezése

A Váradi Biblia megjelenésének 360. évfordulója az Isten igéjének anyanyelven való megszólaltatása és a Szenczi Kertész Ábrahám (?–1667) nyomdájában való kiadása, illetve a tudós Köleséri Sámuel (1634–1683) nagyváradi teológiai tanár széljegyzeteinek és magyarázatainak jelentősége egy jóval későbbi fordító és magyarázó személyére is ráirányítja figyelmünket.

Ravasz László (1882–1975) irodalmi munkásságának szintén évfordulója volt 2021-ben, mégpedig kettős, ugyanis 2021-ben volt ötven esztendeje annak, hogy megjelent újszövetség-fordítása,¹ és harminc éve annak, hogy kiadta újszövetségi bibliamagyarázatait.² Kósa László kutatásaiból kiderül, hogy az eladásokból szár-

* Kulcsár Árpád (Nagyvárad, 1977) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte teológiai tanulmányait (1996–2001). Kisnyégerfalván helyettes, majd Értarcsán rendes lelkész, jelenleg pedig a Pósalaki Református Egyházközség lelkipásztora. 2002–2004 között a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen szerzett informatikatanári diplomát. 2010–2016 között az Érmelléki Református Egyházmegye gyülekezeti lapjának, a *Református Érmelléknek* alapító szerkesztője. 2011 és 2013 között a Partiumi Keresztény Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett vallástudományi MA oklevelet; a 2014–2015-ös tanévben a kampeni Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerk magiszterképzésében szerzett missziológiai MA oklevelet. Doktori címet 2022-ben szerzett a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen. Tézisének címe: *Ravasz László erdélyi évei és gyakorlati teológiai munkásságának kezdetei*. Kutatási területei: gyakorlati teológia, homiletika, Ravasz László.

** Ez a tanulmány 2021-ben készült, tisztelegsként a Váradi Biblia (1660–1661) megjelenésének 360. évfordulójára.

¹ *Biblia*. Fordította Károli Gáspár. A fordítást az eredeti szöveggel egybevetette és átdolgozta Ravasz László. Bethlen Nyomda, Ligonier, Pennsylvania, USA 1971. (A következőkben erre hivatkozunk.)

² Ravasz László: *Az Újszövetség magyarázata. I. kötet. Máté, Márk és Lukács evangéliumának együttes magyarázata. János evangéliuma, Apostolok cselekedetei*. Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1991. Ravasz László: *Az Újszövetség magyarázata. II. kötet. Pál apostol levelei. A zsidókhoz írt levél, A „Közönséges” levelek. Jelenések könyve*. Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1991.

mazó jövedelmet a magyar református diakónia javára ajánlotta fel a szerző.³ Ezt a kiadást azonban számos új követte. A magyarországi Gedeon Társaság, amely ingyenesen terjeszti az Újszövetséget, elsősorban az evangéliumokat, a Biblia egy-egy könyvét, évtizedek óta újra és újra kiadja.⁴ Azt sajnos nem sikerült tisztázni, hogy eddig összesen hány példányban nyomtathatták ki, de a kiadvány ingyenes terjesztéséből arra következtethetünk, hogy az elmúlt évtizedekben nemcsak református és más protestáns bibliaolvasók kezébe jutott el.

Az Újszövetség könyveihez fűzött magyarázatok, amelyek a Budapest-Kálvintéri gyülekezet bibliaóráin hangzottak el, a szerző halálát követően, posztumusz kerültek kiadásra 1991-ben. A kötet előszavából, amelyben maga Ravasz László írja le, hogy miként születtek meg a bibliaórai magyarázatok, azt tudhatjuk meg, hogy eleinte csak jegyzeteket készített, utóbb viszont a teljes előzetes megszövegezésre törekedett. Így tizennégy füzetnyi kézirat állt össze, amelyet két teológus, Szénási Sándor és Czirják László, illetve két lelkész, Joó Sándor és Gyökössy Endre gépeltek le több példányban.⁵ 1943–44 telén kezdte el az Újszövetség magyarázását, de 1944 márciusában betegsége miatt meg kellett szakítania János evangéliumának magyarázását, amelyet csak 1948 októberében tudott folytatni, és 1952 karácsonyára ért az Újszövetség végére.⁶ Szénási Sándor a kötet utószavában örökítette meg a könyvek magyarázásának sorrendjét: János evangéliuma (1943. október 12.–1944. március 7., majd 1948. október 5.–1949. március 15.); Jelenések könyve (1949. április 26.–1949. november 29.); szinoptikusok (1949. december 13.–1951. január 7.); Az apostolok cselekedetei (1951. január 23.–1951. május 29.); Apostoli levelek (1951. június 12.–1952. decembere).⁷

Azzal, hogy ezek a magyarázatok napvilágot láttak, a magyar református teológiai irodalomban tovább gyarapodott a gyakorlati írásmagyarázatok sora. Ennek a sajátos műfajnak, amelynek létjogosultságát a gyülekezeti igény adta, Ravasz László nemcsak művelőjévé lett, hanem kezdeményezőjévé is. A kiadásra került szöveg majdnem egyedülálló volt abban az értelemben, hogy rajta kívül szinte senki nem vállalkozott arra, hogy a teljes Újszövetséghez gyakorlati magyarázatokot készítsen. Az egyetlen kivétel Victor János munkája, amely először gyűjte-

³ Kósa László: A leányfalui évek: „ki most Gutenberg előtti időben él”. In: uő (szerk.): *Ravasz László emlékezete. Emlékezés Ravasz László születésének 125. évfordulóján. A Dunamelléki Református Egyházkerület székházában rendezett konferencián 2007. szept. 29-én elhangzott előadások*. Dunamelléki Református Egyházkerület, Budapest 2008, (136–159) 143.

⁴ *Az újszövetség*. Fordította Károli Gáspár. A fordítást az eredeti szöveggel egybevetette és átdolgozta Ravasz László. Nemzetközi Gedeon Társaság, Skócia 1998.

⁵ Ravasz László: Előszó. In: uő: *Az Újszövetség magyarázata I.*, 5.

⁶ Uo.

⁷ Szénási Sándor: Utószó. In: Ravasz László: *Az Újszövetség magyarázata I.*, (422–424) 422.

ményes formában jelent meg 1972 és 1979 között a Magyarországi Református Egyház Sajtóosztályának kiadásában, majd később a kolozsvári Koinónia Kiadó vette gondozásába, és a teljes gyűjteményt két kötetben jelentette meg ismét 2006-ban.⁸ Ezek a magyarázatok azonban formai és tartalmi szempontból is eltérnek a Ravasz László által elmondott magyarázatoktól, ugyanis más céllal készültek, amint azt a sorozat közös címe is mutatja: *Csendes percek*. Emellett minden bibliai könyv címe után az *Elmélkedések* alcím áll a műfaj megnevezéseként. Ennek alapján Victor János elmélkedései inkább a napi elcsendesülést elősegítő tömör és közérthető meditációk. Azonban mindkét műről elmondható, hogy műfajukat tekintve jól körülhatárolhatóak, formailag és tartalmilag megkülönböztethetőek a prédikációirodalomtól és a klasszikus bibliai kommentárirodalomtól is.

A 20. században nem Ravasz László volt az egyetlen, aki az Újszövetség magyar nyelvre való átültetésével foglalkozott. A Károli Gáspár által készített 1590-es teljes fordítást további neves kiadások és enyhébb revideálások követték a következő évszázadokban, viszont ezek mellett újabb fordítások is születtek. Tóth Kálmán (1917–2009), a Pápai Református Teológiai Akadémia (1947–1951), majd a Budapesti Református Teológiai Akadémia (1957–1995) ószövetségi tanszékének tanára azt írja a *Bibliafordítás – Bibliamagyarázás* című könyvében, hogy a Brit és Külföldi Bibliatársulat megbízásából 1908-ban elkészült és általa „kevésbé sikeres revideálásnak” nevezett munka erősítette fel az új fordítás sürgető szükségességének felismerését, és protestáns vonatkozásban így születtek meg az új biblia-, illetve újszövetség-fordítások:

„[...] az evangélikus Masznyik Endre (1925) és Raffay Sándor (1929), továbbá a református Czeglédy Sándor (1924 és 1930), Kecskeméthy István (1931), Budai Gergely (1967) és Ravasz László (1971)”⁹

⁸ Victor János: *Csendes percek*. I–II. kötet. Koinónia Kiadó, Kolozsvár 2006.

⁹ Tóth Kálmán: *Bibliafordítás – Bibliamagyarázás*. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1994, 27. Az általa megnevezett és 1994 előtt megjelent fordítások: *Új testamentum, vagyis a Jézus Krisztusban, a mi Urunkban kötött új szövegség szent írása*. Károli Gáspár nyomán az eredeti – görög – szövegből fordította, bevezetéssel és szótárral ellátta dr Masznyik Endre. A fordító kiadása, Budapest 1925. *Újtestamentum vagyis Újszövetség*. Görög eredetiből fordította D. Raffay Sándor. Luther-társaság, Budapest 1929. *Az új szövegség*. Fordította: Czeglédy Sándor. A szerző kiadása. Győr 1924. Második kiadása: *Az Új testamentum könyvei. New Testament in Hungarian. A New Translation*. Brit és Külföldi Bibliatársulat, Budapest 1930. *Új testamentum, azaz a mi Urunk Jézus Krisztusnak új szövegsége*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. A bevett hellén szöveggel (Textus receptus) egybevetette és átdolgozta Kecskeméthy István. Skót Nemzeti Bibliatársulat, Budapest–S. G. M London 1931. *Az új testamentum*. Görögből magyarra fordította, az értelmező és magyarázó szöveget írta Dr. Budai Gergely református teológiai professzor. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája, Budapest 1967.

A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy Kecskeméthy, a kolozsvári Teológiai Fakultás ószövetséges professzora a teljes Szentírás lefordítására törekedett,¹⁰ korábban pedig az 1908-as revízióban is részt vett. Ez a revízió még megőrizte a régies nyelvezetet, viszont egyszerűsítette a mondatszerkesztést, újakkal helyettesítette a nehezebben érthető archaikus kifejezéseket; viszont az igealakok ódon, elavult formáinak megőrzése, a sok „vala” és a rengeteg „és” megtartása nem hozta meg a kívánt eredményt: a szöveg összességében továbbra is nehézkes maradt.

Kecskeméthy újszövetség-fordítása teológiai gondolkodásában ugyan nem, de a Szentírás eredeti szövegéhez való viszonyulását tekintve feltételezhetően hatással volt Ravasz Lászlóra, aki Kolozsváron tanítványa volt. Az *Emlékezéseim* című önéletrajzában nem beszél a fordításról, de arról igen, hogy a gyülekezeti kérések alapján 1948 őszétől módszeresen magyarázta az Újszövetség könyveit:

„Az igehirdetői munkát kiegészítette a gyakorlati bibliamagyarázat munkája. A Kálvin téren régóta virult egy bibliakör, nagyon érdeklődő, hívő lelkű férfiakból és asszonyokból. Ezeknek magyaráztam az Igét. Alaposan készültem rá a tudomány mai magaslatán álló kommentárok felhasználásával. De a célom gyakorlati volt. Az volt az eszményi célom: úgy értsék és fogadják hallgatóim az Igét, ahogy azok értették és fogadták, akik először olvasták. Egy olyan újszövetségi magyarázatot akartam csinálni, amilyen a Vandenhoeck et Ruprecht kiadásában megjelent Das Neue Testament Deutch (Neues Göttinger Bibelwerk). Először János evangéliumával kezdtem, majd az Apokalypsiszt kérték. Azután áttértünk a három synoptikusra (Máté, Márk, Lukács) egyben, Evangéliumi harmóniában. Így mentünk rendre tovább minden könyvön, míg a Júdás levelével befejeztük. Egy-egy órára csak egy perikópát vettünk. Annak logikai tagoltsága megadta a diszpozíciót. Filológiai, szövegkritikai, kortörténeti ismeretek mind az épülést szolgálták. [...] Sok gyönyörűséget adott ez a munka és sokat tanultam.”¹¹

Mindezek alapján elképzelhető, hogy a könyvek fejezetről fejezetre készülő magyarázatahoz a maga fordítását is elkészíthette az eredeti görög szöveg alapján. A fordítói munkáról Kósa László úgy vélekedik, hogy a leányfalui években fejezte be a fordítást, pontosabban a revíziót.¹² Nem kizárt, hogy ez a megállapítás Bottyán Jánostól származik, aki 1982-ben ezt írta: „Az Újszövetséget már nyugdíjas korában fordította leányfalui otthonában.”¹³ Ezek az esztendőik már

¹⁰ Az általa lefordított teljes Szentírás két kiadást ért meg: *Biblia – Kecskeméthy István fordítása*. Koinónia Kiadó – Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2002 (II. kiadás 2009).

¹¹ Ravasz László: *Emlékezéseim*. Kálvin Kiadó, Budapest 1992, 357–358.

¹² Kósa László: *A leányfalui évek: „ki most Gutenberg előtti időben él”*, 143.

¹³ Bottyán János: *A magyar Biblia évszázadai*. 2. átdolgozott kiadás. Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 148.

nem hozhattak különösebb változtatásokat a fordítás szövegében, csupán annak véglegesítéséről, letisztázásáról lehetett szó. Ha Ravasz László fordítását összehasonlítjuk a Kecskeméthyével, azt lehet megállapítani, hogy őt nem azok az elvek vezérelték a fordítói munkában, mint egykori tanárát.¹⁴

Tóth Kálmán a következőt jegyezte meg Ravasz fordításáról:

„[...] a szép, irodalmi szintű Újszövetség-fordításában is előfordul egyszer-egyszer egy könnyelműen odavetett és a szövegkörnyezetből kirívó szó, mint pl. 1Kor 4,6-ban: »Senki se hőzöngjön az egyikért a másik ellen!«”¹⁵

Ravasz László nyomtatásban megjelent prédikációiból kitűnik, hogy igehirdetéseire mindig alapos nyelvi tájékozódás útján készült fel. A Szentírás eredeti szövegét mindig elemezte, sőt volt, amikor konkrét utalásokat is tett erre prédikációiban. Ezt Makkai Sándor megállapította: a textus magyarázata közben az eredeti szövegre is hivatkozik, és annak a közkézen lévő fordításánál jobb, találhatóbb, mélyebb, alkalmasabb értelmére mutat rá.¹⁶ Ez azonban nem azt jelenti, hogy a betűn kezd el rágódni, csupán azt, hogy prédikációi, még akkor is, ha erre konkrétan nem mindig utal bennük, alapos nyelvészeti elemzés után fogalmazódnak meg. Álljon itt erre két példa karácsonyi igehirdetése közül.

A menny és a föld című igehirdetésében, amelyet a Lk 2,14 alapján mondott el, már a bevezetésben bejelenti:

„Az összes református bibliafordítók megegyeznek az Ige felolvasott szövegében. Az újabb kutatás azonban megengedi, sőt javallja, hogy ezt a verset eredeti értelmében így fordítsuk: *Dicsőség a magasságban Istennek és üdvösség a földön a jóakarát embereinek.*”¹⁷

¹⁴ Ha például összehasonlítjuk Kecskeméthy 1903-ban kiadott Márk evangéliumát (*Örömhír a mi Urunk Jézus Krisztusról*. Írta Márk. Görögből magyarra fordította Kecskeméthy István. Kiadja: a Bethania-egylet. Budapest 1903) az 1931-ben megjelent újszövetség-fordításának Márk evangéliumával, azt láthatjuk, hogy ez utóbbiban jelentős változtatásokat, szövegcsiszolásokat hajtott végre. Ugyanezt állapíthatjuk meg az 1904-ben kiadott Római levél fordításához képest is (*Pál: Levél a római keresztyénekhez*. Görögből fordította Kecskeméthy István. Kiadja a Bethania-egylet, Budapest 1904). Az 1935-ben bekövetkezett megbetegedéséig Kecskeméthy újra és újra fölülvizsgálta korábbi fordításait, és mindig javított rajtuk. Ehhez hasonló módon dolgozott Ravasz László is.

¹⁵ Tóth Kálmán: *i. m.* 56.

¹⁶ Makkai Sándor: Ravasz László igehirdetői útja. In: uő (szerk.): *És lőn világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és Dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából*. Franklin Társulat Kiadója, Budapest 1941, (9–58) 42.

¹⁷ Ravasz László: *A menny és a föld*. In: uő: *A Tháborhegy ormán. Beszéddek, cikkekek, előadások*. Szerző kiadása, Kolozsvár 1928, (180–183) 180.

Ravasz sajnos nem tüntette fel a prédikáció elhangzásának dátumát, viszont a kötet megjelenésének éve 1928, és ebből arra lehet következtetni, hogy a kiadás éve előtt mondhatta el. Az 1971-ben megjelent újszövetség-fordítást megvizsgálva kiderül, hogy ennek az igeversemnek a fordításán később sem változtatott.

A másik karácsonyi ígéhirdetés, amelyben szintén utal konkrétan a fordítási kérdésre, a *Karácsonyi minimum* című, amely 1929-ben hangzott el az 1Tim 3,16 alapján, és a rádió is közvetítette. Ebben a következőket olvassuk:

„Jézusra vonatkozóan ennyit mond: *Isten megjelent testben, és megigazított lélekben.* Az eredeti szövegnek még élesebb lefordítása szerint: az, aki megjelent testben, igazoltatott a Lélek által.”¹⁸

A textus fordítása itt is megegyezik az 1971-es kiadásával.

2. A fordítás megjegyzései

Ravasz László megjegyzésekkel látta el a fordítását. E megjegyzések nyomán az alábbiakban a következő 20. századi revideálással és fordításokkal vetem össze munkáját: revideált Károli (1908), Czeglédy Sándor (1924), Kecskeméthy István (1931), Csia Lajos (1978), az 1990-es kiadású, magyarázatokkal ellátott új fordítással (1996).

Az első két megjegyzést a Mt 6,9–13, az Úr imája mellett találjuk, ahol azt írja a „Mí Atyánk” megszólításhoz: „Ökumenikus okokból. Tulajdonképpen: »Mennyei Atyánk»”.¹⁹ Vagyis a „Mennyei Atyánk” fordítás lenne a pontosabb. Csia Lajos itt ekképpen fordít: „Mennybéli Atyánk!”.²⁰ A doxológiai rész kapcsán pedig annyit jegyez meg: „Az első gyülekezetek ezzel mondták az Áment”.²¹ Vagyis tisztában van azzal, hogy ez a rész hiányzik a legrégebbi kéziratokból, illetve ahogyan azt Kecskeméthy jelzi:

„E mondatokat a Vulgata és némely kézirat Lukács nyomán elhagyja. A nyugati (latin) egyházatyák általában nem említik; ellenben a keletiek (görögök) igen, és a szír fordításban is benne van.”²²

¹⁸ Ravasz László: *Karácsonyi minimum*. In: uő: *Alfa és Omega. Prédikációk, beszédek, cikkek*. I. kötet. Franklin-Társulat, Budapest 1932, (12–16) 13.

¹⁹ *Az újszövetség* (átdolgozta Ravasz László), 9.

²⁰ *Az újszövetség*. Csia Lajos fordítása szerint. 2. kiadás. Eastern European Mission and Bible Foundation, Ausztria 1997, 9. Első kiadása: *A puszta léténél többet... Az új testamentum*. Univerzális Bibliáiskola, Wien 1978.

²¹ *Az újszövetség* (átdolgozta Ravasz László), 9.

²² *Biblia – Kecskeméthy István fordítása*, 1247.

A Mt 12,43 esetében a főszövegben a következő áll: „Mikor pedig a tisztátalan lélek kimegy az emberből, *sivatag* helyeken kóborol [...]” A hangsúly a „sivatag” kifejezésen van, amelyet a jegyzetben a víztelen szóval magyaráz meg. A főszövegben azonban arra törekedett, hogy a körülíró, leíró kifejezést vagy szókapcsolatot egyetlen frappánsabb földrajzi helymeghatározással helyettesítse. Az eredeti ἄλυδος melléknev mellett Varga Zsigmond a „víztelen, száraz, esőtlen” jelentést adja.²³ (Az ἄλυδος nem gyakori kifejezés az Újszövetségben: a Mt 12,43-on kívül a Lk 11,24-ben, illetve a 2Pt 2,17-ben és a Jud 12-ben fordul elő.) A Mt 13,47-ben mintha az előbbi megoldásnak az ellenkezőjét szeretné elérni a fordítással: a szövegben marad a „gyalom” kifejezés, viszont jegyzetként mellé írja a leíró, a magyarázó „körháló” szót is. Ugyanis az 1908-as revideált Károli-fordításban a „gyalom” olvasható. Kecskeméthy is megtartja a „gyalom” fordítást. A 1990-es új fordításban már a leíró „kerítőháló” szinonimát találjuk, akárcsak Csia Lajosnál.

A Mt 19,9 mellett a következő megjegyzést találjuk. „A 9. vers után egyes kéziratokban ez olvasható: És aki elbocsátottat vesz el, az is házasságtörő. (Mt 5:32. Lk 16:18.)”²⁴ Az 1908-as revideált Károli ezt a mondatot a főszövegben szerepelteti, ugyanúgy Kecskeméthy is minden különösebb megjegyzés nélkül. (Ennek az a magyarázata, hogy Károli Gáspár és Kecskeméthy István is az Erasmus-féle *Textus Recetus*ból fordított.) Az 1990-es új fordításban és annak magyarázatokkal ellátott kiadásában sem a főszövegben, sem a magyarázatoknál nem találjuk ezt a mondatot. Ugyanezt láthatjuk Csia fordításában is. Czeglédy viszont megtartotta.

A Mt 19,20 mellett ezt olvashatjuk: „A huszadik versben »megtartottam« szó után egyes kéziratokban még ez olvasható: »ifjúságomtól fogva«.”²⁵ Czeglédy is ezt a megjegyzést fűzte ehhez a vershez. Az 1908-as revideált Károli esetében a főszövegben olvashatjuk ezt, Kecskeméthynél szintén, viszont az 1990-es új fordításból már hiányzik, akárcsak Csia Lajosnál, nyilván a zárójelben már előbb említett ok miatt.

A Mk 3,4-nél úgy érzi, hogy mind a saját, mind a mások fordítása magyarázatra szorul: „Azoknak pedig ezt mondta: Szabad-e szombat napon jót tenni, vagy rosszat cselekedni? Életet menteni, vagy elveszteni? De azok hallgattak.” Tehát a vers mellett ezt olvashatjuk: „Megengedi-e a törvény, hogy szombat napon jót tegyünk, vagy rosszat tegyünk? Szabad-e szombaton életet menteni, vagy ölni?”²⁶ Úgy tűnik, hogy amiképpen azt más későbbi fordítások esetében is láthatjuk, Ravasz nem akar eltérni a már megszokott szövegtől, de azért volt egy

²³ Varga Zsigmond J.: *Görög–magyar szótár az Újszövetség irataihoz*. Kálvin Kiadó, Budapest 1996, 68.

²⁴ *Az újszövetség* (átdolgozta Ravasz László), 37.

²⁵ Uo. 38.

²⁶ Uo. 67.

másik változata is erre a versre. Viszont itt azt is észre kell vennünk, hogy míg az 1908-as revideált Károli és Csia Lajos a „lelket menteni, vagy kioltani?” fordítást hozza, addig Kecskeméthy, Czeglédy és az 1990-es új fordítás Ravasszal megegyező módon adja vissza a szöveget: nem „lelkeket” kell megmenteni például az üdvösségnek, hanem életet kell menteni, illetve elvenni.

A Mk 6,5 esetében meglepő Ravasz László „nem is tett ott semmi csodát” fordítása, és hogy csak megjegyzésként jelzi ezt a fordítási lehetőséget: „Nem is tudott ott semmi csodát tenni.”²⁷ Holott a görög οὐκ ἐδύνατο ἐκεῖ ποιῆσαι οὐδεμίαν δύναμιν szöveg alapján egyértelműen emellett kellett volna döntenie. Ugyanis az οὐκ ἐδύνατο ποιῆσαι fordítására két lehetőség van: *nem tudott cselekedni/tenni*, illetve *nem cselekedhetett/tehetett*, mint ahogyan ezt a revideált Károliban („Nem is tehetett vala [...]”) és Kecskeméthy 1931-es fordításában („nem cselekedhetett”)²⁸ olvassuk. Ugyanezt találjuk a magyarázatos új fordításban, a 2014-es református új fordításban („Nem is tudott itt egyetlen csodát sem tenni [...]”) és Csia Lajos szabad fordításában is („Nem is mutathatta meg ott egy csodában sem a hatalmát [...]”).²⁹

A Lk 24,13-nál a „hatvan futamatnyira” magyarázatot találjuk: „tizenegy és fél km”.³⁰ Itt nem találunk magyarázatot a 1908-as revideált Károli, a Czeglédy, a Kecskeméthy és a Csia Lajos fordításában. Ezt a magyarázatot az 1990-es új fordítás esetében látjuk viszont: „Az eredetiben hatvan sztadion, összesen kb. 11 km, két és fél órányi gyalogút”.

Az ApCsel 7,46-ban a vizsgált fordítások nagyjából megegyeznek. Ravasz az ószövetségi idézet helyét is megjegyezte a főszövegben és így fordította a verset: „Dávid kegyelmet talált az Isten előtt és könyörgött, hogy hajlékhoz juttathassa Jákob Istenét. (Zsolt. 132:5)” A zsoltárverset így olvashatjuk a Septuagintában (131,5): ἕως οὐ εὐρω τόπον τῷ κυρίῳ, σκήνωμα τῷ θεῷ Ἰακώβ. A héber szövegben pedig ezt olvassuk: עַד־אַמְצָא מְקוֹם לַיהוָה מִשְׁכְּנֹת לְאַבְרָהָם יַעֲקֹב. A vizsgált fordítások abban térnek el, hogy a héber אַמְצָא, illetve a görög εὐρίσκω a „találni”, illetve a „juttatni” igével fordítják, holott mindkettő egyértelműen „találni” jelentésű. Ravasz mégsem e szó szerinti fordítás mellett dönt, hanem a „juttatni” kifejezést használja, holott az ApCsel 7,46 (ὅς εὐρεν χάριν ἐνώπιον τοῦ θεοῦ καὶ ἠτήσατο εὐρεῖν σκήνωμα τῷ θεῷ Ἰακώβ.) még a szövegvariánsok alapján sem nyújt alapot erre. A lábjegyzetben pedig azt jelzi: „Némely olvasás szerint »Templomot építsen Jákob háza számára.«.”³¹

²⁷ *Az újszövetség* (átdolgozta Ravasz László), 74.

²⁸ *Új testamentum* (átdolgozta Kecskeméthy István), 92.

²⁹ *Az újszövetség* (Csia Lajos fordítása), 61.

³⁰ *Az újszövetség* (átdolgozta Ravasz László), 170.

³¹ Uo. 232.

A következő igehely esetében ismét érdekes dologgal találkozhatunk. A Róm 9,5 szövegének értelme minden fordításban elhanyagolható eltéréssel így hangzik Ravasznál: „övék az atyák és közülök való test szerint a Krisztus, aki mindenek felett örökké áldandó Isten. Ámen.” Tehát minden fordítás azt hangsúlyozza, hogy Jézus Krisztus mindenek felett áldandó Isten. Ezért érdekes Ravasz László ide fűzött megjegyzése: „Aki mindenek felett való, hála az örökké áldandó Istennek”.³² A magyarázat figyelembevételével az a kérdés, hogy mi a fontosabb e vers kapcsán: annak hangsúlyozása, hogy Jézus Krisztus minden felett „áldandó”, vagy az, hogy Jézus Krisztus „mindenek felett való”, és ezért hálát kell adni az örökké áldandó Istennek. Ha az első formát vesszük, amit maga Ravasz is meghagy a főszövegben, akkor a hangsúly arra kerül, hogy Jézus Krisztus maga Isten, aki felett és mellett nincs más, és ezért méltó, hogy mint a legfőbbet áldjuk őt. A hangsúly a gyülekezet dicsőítésére kerül, amely helyes módon tiszteli Istent az Úr Jézus Krisztust, aki egyenlő az Atyával, ahogyan azt az ökumenikus zsinatok is megfogalmazták. A második értelmezés nem annyira liturgiai dicsőítésre összpontosít, hanem arra, hogy Jézus Krisztus mindenek felett valóvá lett, és ezért hálát kell adni Istennek. Ennek alapján megkérdőjelezhető az ő örök istensége, és elegendő, ha egyedül az Atya Istent imádjuk. Ez utóbbi formula kevésbé kedvez a trinitárius felfogásnak, és inkább Jézus emberi mivoltát emeli ki.

A Róm 14,22 is nehezebben érthető, és ez is magyarázatra szorul. Ravasz László így fordította a verset: „A te hitedet őrizd meg Isten előtt magadnak. Boldog, aki nem vádolhatja magát abban (hogy megbotránkozzat más azzal), amit ő helyesel.” Mint látható, zárójelben magyarázatot iktat a főszövegbe, amelyhez még jegyzetet is fűz: „22/a (a 22. vers második felének változata) Boldog ember, aki tiszta lelkiismerettel dönt afölött, amit helyesel (állásfoglalása felett).”³³ A kontextusból kiderül, hogy itt az erősebb és a gyengébb hitűek, illetve a hitetlenek közötti kapcsolatról van szó, és hogy ebben a tekintetben óvatosnak kell lenni, hogy a gyengébbek vagy a hitetlenek ne botránkozzanak meg a hitben erősek magatartása miatt. A hívő ember számára a hit lesz az Istentől való segítség, amely olyan jó döntések meghozatalát szavatolja, amelyekkel nem rombolja le mások hitét, hanem elősegíti annak megerősödését.

Az 1Kor 1,2 fordításánál egy olyan kiegészítést olvashatunk a jegyzetben, amelyhez Ravasz László nem fűzött magyarázatot. A vers fordítása ekképpen hangzik: „Isten korinthusi gyülekezetének, a Krisztus Jézusban megszentelteknek, elhívott szenteknek – mindazokkal egyetemben, akik bármely helyen, a magukén vagy a miénken – segítségül hívják a mi Urunk Jézus Krisztus nevét”. Ehhez a jegy-

³² *Az újszövetség* (átdolgozta Ravasz László), 290.

³³ Uo. 298.

zetben a következő fordítási változatot írta: „Akik bármely helyen segítségül hívják a Jézus Krisztusnak nevét, aki egyképpen Urunk nekünk is, nekik is.”³⁴ Az összehasonlítási alapul vett fordítások közül csupán a Csia Lajoséban olvashatunk ehhez hasonló megoldást: „[...] mindazokkal együtt, akik Urunknak, Krisztus Jézusnak nevét segítségül hívják bármely helyen, ki az övék is, a mienk is.”³⁵ A jegyzetben adott fordítás nem változtat a vers eredeti értelmén, viszont azt húzza alá, hogy Jézus Krisztus minden hívőnek Ura, a hívek pedig bárhol is élnek és hozzá imádkoznak, ő egészen biztosan ott van közöttük. Ugyanakkor azt is megerősíti, hogy a hívek egyek Krisztusban, mert mindannyian hozzá imádkoznak, és mindannyian Jézus Krisztus által váltattak meg.

A 2Tim 3,16 fordításánál Ravasz az 1908-as revideált Károli szövegét követi azzal az eltéréssel, hogy a γραφή szót nem „Írás”-nak, hanem „Szentírásnak” fordítja: „A teljes Szentírás Istentől ihletett, és hasznos a tanításra, a feddésre, a megjobbításra és az igazságban való nevelésre”. Akárcsak az 1908-as revideált Károli, Kecskeméthy István is ragaszkodik a γραφή betű szerinti fordításához, és nem tartja szükségesnek kiegészíteni azt a „szent” jelzővel, mert itt egyértelmű, hogy az Isten Lelke által ihletett iratokról, vagyis a Szentírás könyveiről van szó: „Minden Írás, melyet Isten ihletett, hasznos is a tanításra, feddésre, megjobbításra, igazságban való nevelésre”.³⁶ Itt észrevételeznünk kell, hogy Kecskeméthy „is” fordításban adja vissza a καί kötőszót, s így megoldása furcsán hangzik. A névelő nélküli πᾶσα szót szintén a névelő nélküli „minden” névmással fordítja, hogy híven kövesse a görög szöveget. Így viszont az Írás ihletettségének állítását alárendelt mellékmondatban kell megfogalmaznia, ez pedig „döcögőssé” teszi a vers fordítását az eredeti szöveg „simább” fogalmazásához képest is. Czeglédy így fordítja a verset: „Az Istentől ihletett teljes Írás hasznos a tanításra, a feddésre, a megjobbításra és az igazságban való nevelésre.”³⁷ Ez a fordítás nem veszi figyelembe a καί kötőszót, és az írás hasznosságát úgy emeli ki egyetlen mondatban, hogy annak ihletettsége pusztán jelző marad, miközben a görög szövegben két nominális állítást olvasunk, amelyek egyenragúak, mivel azokat az „és” mellérendelő kötőszó kapcsolja össze. Ravasz ezt a jegyzetet fűzi a vershez: „Az Istentől ihletett teljes Szentírás hasznos stb.”³⁸

³⁴ *Az újszövetség* (átdolgozta Ravasz László), 303.

³⁵ *Az újszövetség* (Csia Lajos fordítása), 266.

³⁶ *Új testamentum, azaz a mi Urunk Jézus Krisztusnak új szövege* (1931), 496. *Biblia – Kecskeméthy István fordítása*, 1509. Ld. még Raffay Sándor ehhez hasonló fordítását: „Minden Istentől ihletett írás hasznos is a tanításra, intésre, a rendbeszedésre és az igazságban való nevelésre.”

³⁷ *Az új szöveg* (Czeglédy Sándor, 1924), 285.

³⁸ *Az újszövetség* (átdolgozta Ravasz László), 393.

A következő jegyzetet az 1Jn 1,4 alatt olvashatjuk. Az 1908-as revideált Károli-ban ez a fordítás áll: „És ezeket azért írjuk néktek, hogy örömetek teljes legyen.” Ravasz itt eltér a revideált Károli szövegétől, mert a kritikai apparátusban feltüntetett szövegváltozatot részesíti előnyben: „És ezeket azért írjuk nektek, hogy örömmünk teljes legyen.” A lábjegyzetbe pedig ez írja: „A negyedik versben egyes kéziratokban az örömmünk szó helyett örömetek szó olvasható.”³⁹ Czeglédy mellett az 1990-es új fordítás is ezt a variánst részesíti előnyben. Kecskeméthy megmaradt az 1908-as revideált Károli változatánál, ahogy később Csia Lajos is.

Utolsó megjegyzését az 1Jn 5,7–8-hoz kapcsolta, amelyet így fordított: „Mert hárman tesznek bizonyosságot – a mennyben: az Atya, az Ige és a Szentlélek, és ez a három egy. És hárman tesznek bizonyosságot – a mennyben: az Atya, az Ige és a Szentlélek, és ez a három egy. És hárman tesznek bizonyosságot a földön: – a Lélek, a víz és a vér; és ez a három egy –.*” A megjegyzés pedig a következő: „A 7. és 8. versben gondolatjel közé tett szakasz a régi kéziratokban nincs meg.”⁴⁰ Ezt a két verset Czeglédy Sándor 1924-ben megjelent fordításában ekképpen olvassuk: „Mivel hárman vannak a tanúskodók: a Lélek, a víz és a vér, és ez a három egy.”⁴¹

Ezt a megjegyzést Czeglédy a főszövegben hozza: „Mert hárman tesznek bizonyosságot: (A 7. és 8. vers néhány (főleg latin) kéziratban így hangzik: Mert hárman tesznek bizonyosságot a mennyben: az Atya, az Ige és a Szentlélek, és ez a három egy. És hárman tesznek bizonyosságot a földön: a Lélek, a víz és a vér: és ez a három megegyezik.) a Lélek, a víz és a vér: és ez a három megegyezik.”

Kecskeméthy semmilyen megjegyzést nem fűz ehhez a vershez, ami szokatlan tőle, az 1908-as revideált Károli a főszövegben hagyja, míg az 1990-es új fordítás teljesen kihagyja, és csak lábjegyzetben jelzi, hogy ez a szövegrész nagyon kései, valószínűleg az 5. századból fennmaradt kéziratokban szerepel.

3. Írásmagyarázati elvek, módszerek. Vázlatos áttekintés

Ravasz László újszövetségi írásmagyarázati elveinek, módszereinek részletes tárgyalása meghaladná e dolgozat célját és terjedelmét, mégis fontos legalább röviden kitérnünk erre a kérdéskörre. Bolyki János *Az újszövetségi írásmagyarázat elvei, módszerei és példái*⁴² című munkája jó támpontokat ad e magyarázatok kiértékelésé-

³⁹ *Az újszövetség* (átdolgozta Ravasz László), 436.

⁴⁰ Uo. 441.

⁴¹ *Az új szöveg* (Czeglédy Sándor, 1924), 324.

⁴² Bolyki János: *Az újszövetségi írásmagyarázat elvei, módszerei és példái*. Kálvin Kiadó, Budapest 1998.

re. Az alábbiakban Bolyki János könyvének *Az újszövetségi írásmagyarázat elvei* című fejezetére támaszkodva fogalmazunk meg néhány általános megállapítást.

Az első dolog, amely Ravasz László magyarázatainak olvasása közben egyértelművé válik, az, hogy igehirdetői szolgálatának kezdeti, teológiai liberalizmust hordozó jegyei jelentősen megfakultak és megváltoztak: az ész már nem mindenható, a Szentírás szavait nem ésszerűsíti, a csodák, a természetfeletti jelenségek és az eszkatologikus látomások megmaradnak annak, amik. Nem kell és nem is lehet mindent megmagyarázni, de amit meg lehet, azt meg is kell magyarázni a hallgatóság vagy az olvasók számára. Az észre tehát szükség van, mégpedig a felfogás és megértés szempontjai szerint, viszont az ész nem áll az Írás felett, nem végső megítélője, hanem fordítva.

A teológiai liberalizmusban megélenkült Jézus-kutatás, amely a különféle Jézusképek kialakulásához vezetett, távol állnak Ravasz László magyarázataitól. Bár a schleiermacheri írásértelmezési módszer nyomai még mindig felfedezhetőek, amely elsősorban a szöveg grammatikai, pszichológiai-egzisztenciális megértésében mutatkoznak meg, a klasszikus vallástörténeti (liberális) felfogás, amely az Újszövetséget magasabb rendűnek, az Ószövetséget pedig alacsonyabb rendűnek tartja, távol áll ezektől a magyarázatoktól. A történetkritikai szemlélet tekintetében is kellő távolságot tart, s bár Ernst Troeltsch (1865–1923) rendszeres teológus gondolatai korábban hatottak rá, a történetkritikai szemlélet értelmében vett írásmagyarázati elveket, módszereket nem alkalmazza. Bolyki János ekképpen tisztázza, hogy ez a szemlélet miért nem kap helyet Ravasznál:

„[...] a történetkritikai szemlélet, amely több, mint módszer, mint eszköz, mert a módszer abszolutizálva világnézeté, ideológiává lesz, amely akadályozza az Újszövetséghez történő tárgyyszerű közeledést”.⁴³

A történetkritikai szemlélettel szemben éppen a *kritikai* viszonyulás az, amely a hit összefüggésében teszi kérdésessé alkalmazhatóságát, mivel ez a szemlélet csak a kritikai alapelvet tekinti egyedül tudományosnak, amelyben elengedhetetlen a kételkedés magatartása és a módszertanilag ellenőrizhető megállapítások iránti igény. Erre a kérdéskörre jelen dolgozatban nem térünk ki, csupán megjegyezzük, hogy a történetkritikai szemléletről folyamatos és tanulságos eszmecsere folyik, amelyet több tanulmány és könyv feldolgozott már.⁴⁴

⁴³ Bolyki János: *i. m.* 14.

⁴⁴ E tanulmányok és könyvek közül a következőket használtam: Maier, Gerhard: *A történetkritikai módszer vége. Hogyan magyarázzuk az Írásokat?* Ford. Borsos Péter és Boros Attila. Harmat Kiadó, Budapest 1999. Zimmer, Siegfried: *Árt-e a hitnek a bibliatudomány? Egy konfliktus tisztázása.* Ford. Szabó Csaba. Kálvin Kiadó, Budapest 2011. Kustár Zoltán: A tudományos írásmagyarázat szükségessége és módja. In: *Református Szemle* 109. (2016/5), 477–505.

Rudolf Bultmann mitológiátlanítási irányzata, amely főleg Heidegger egzisztencialista filozófiai nézeteire alapozott, szintén idegen Ravasz nézeteitől. Ahogy korábban a liberalizmus kapcsán el lehetett mondani, hogy csonka Jézus-képet alkot, ugyanez érvényes Bultmann elméletére is. Az Újszövetség mitológiátlanítása a krisztológia kettősségéhez vezetett: a történeti Jézus és a kérés Jézusa különvált egymástól ez utóbbi javára. Krisztus kettős természetének éles megkülönböztetése mind a reformátori, mind az újreformátori dialektika teológiájával való párhuzamosságban bontakozott ki, és alapvető dogmatikai és hitvallásbeli feszültségeket váltott ki.⁴⁵

Az eddig érintett, elsősorban európai irányzatok tárgyalása végén az Észak-Amerikában jelentkező fundamentalizmusról is röviden szót kell ejteni. Ennek radikálisabb, a verbális inspiráció és a tévedhetetlenség harcos védelme mellett kiálló egyik iránya, valamint a mérsékeltebb, evangélikál irány közül ez utóbbinál találhatunk kapcsolópontokat Ravasz elveivel, módszereivel. Ennek az az oka, hogy ez utóbbi irány jóval közelebb áll a klasszikus értelemben vett reformátori teológiai, írásmagyarázati elvekhez és módszerekhez.

Amennyiben Ravasz nézeteit egyikhez sem soroltuk a fentebb említett felfogások közül, joggal merül fel a kérdés: hogyan lehet jellemezni az ő írásmagyarázati elveit és módszereit? Megítélésünk szerint Ravaszt a történelmi kálvinizmus képviselői közé sorolhatjuk, bár ezt az irányt, amelyet kuyperianizmusként is szoktak emlegetni, a teológiai közgondolkodásban elsősorban Sebestyén Jenővel kötik össze,⁴⁶ aki nemcsak a legismertebb, hanem a legjelesebb képviselője ennek az irányzatnak, amely Abraham Kuyper holland lelkipásztor, teológiai tanár, politikus és miniszterelnök nevéhez kapcsolódik.

Ravasz László írásmagyarázata krisztocentrikus, ugyanis azt vallja, hogy a teljes Írás középpontjában a kettős természettel bíró Jézus Krisztus áll, aki személyes Megváltó, mert minden csak őbenne és őáltala nyer értelmet. Ezt világosan tükrözi a *Kis dogmatikájának* első fejezetét záró bekezdés is:

„Isten kijelentette magát a testté lett Igében: Jézus Krisztusban, s ezt az irodalommal lett Igében: a Szentírásban élénk adja. – De az Ige mind a kettőben ugyanaz: a magát kijelentő Isten.”⁴⁷

Írásmagyarázati elveit, módszereit a következő pontokban lehet összefoglalni:

⁴⁵ Bolyki János: *i. m.* 21–23.

⁴⁶ Ld. Ladányi Sándor: *A hollandiai neo-kálvinizmus („kuyperianizmus”) hatása a Magyarországi Református Egyházban. Magyar diákok az Amsterdami Szabad Egyetemen.* A Károli Gáspár Református Egyetem Idegennyelvi Lektorátusa, Budapest [1997].

⁴⁷ Ravasz László: I. Kijelentés, Szentírás. In: uő: *Kis dogmatika. Hitünk igazságai.* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest 1990, (5–12) 12.

a) Ravasz visszatér a reformátori írásmagyarázati alapokhoz, ahol a bibliamagyarázatokkal szorosan összefügg az eredeti szöveg fordítása (lásd a fentebb tárgyalt újszövetség-fordítását). A teljes Újszövetséget magyarázza, és akárcsak Kálvin, együtt magyarázza a szinoptikus evangéliumokat. Szintén hozzá hasonló módon magyarázatait eleinte kizárólag az élő előadásmód jellemzi, ugyanis gondolatait hallgatósága örökíti meg. Ez később változik, mert amint azt az igehirdetésekre készülve gyakorolja, annak tudatában fogalmazza meg előre magyarázatait, hogy azok majd könyv formájában is megjelennek. Nála is felfedezhetjük az exegéta alázatát, aki nem birtokosa az abszolút igazságnak, csupán felismerője, tolmácsa és tanúja. Gyakran hivatkozik Kálvinra, Lutherre, illetve olyan szerzőkre is, akik a reformátorokéhoz hasonló álláspontot képviselnek.

b) A racionalizmus, a liberalizmus, a történetkritikai szemlélet, a mitológiátlanítás és a radikális fundamentalizmus távol áll tőle.

c) Felfedezhetünk kapcsolódási pontokat az újreformátori teológiával és a mérsékelt, evangélikál fundamentalizmussal, de leginkább a Hollandiában, majd Magyarországon jelentkező történelmi kálvinizmus felfogása áll közel hozzá.

d) Miközben a Bibliát tanulmányozza, nem pusztán az írott szöveg megismerésére törekszik, hanem a végtelen Isten megismerése is, aki meg akarja ismereteni magát az ő önkijelentése által. Így az Isten önkijelentését vizsgáló alany a Kijelentés tárgyaivá lesz a Szentlélek munkája által. Ehhez azonban hitre van szükség, hogy mindazt, amit az Írásokban olvas, önmagára értelmezze, elfogadja és megcselekedje.⁴⁸ Ravasz Lászlónál ez a gyakorlati bibliamagyarázat lényege.⁴⁹

e) A polémianak, más magyarázókkal való vitatkozásnak nincs nyoma munkájában. Fogalmazása tárgyilagos.

f) A teológia tudománya iránti alázat és tisztelet elvét vallja, újszövetségi magyarázatai saját korának magas tudományos színvonalán állnak, és figyelembe veszi a történetkritikai módszer kutatási eredményeit. (A történetkritikai módszer nem azonos a fentebb már említett történetkritikai szemlélettel.) Amint azt az újszövetség-fordításában is láthatjuk, alkalmazza a textuskritikát, emellett figyelembe veszi az irodalmi vagy forráskritikát, a redakciótörténetet, a vallástörténeti, a kortörténeti, a helytörténeti módszereket, a fogalom- vagy a motívumtörténeti kutatások eredményeit és a műfajok (történeti könyvek, levelek, apokaliptika) sajátosságait.

⁴⁸ Bolyki János: *i. m.* 37.

⁴⁹ Ld. Ravasz László: Gyakorlati bibliamagyarázat. In: Vasady Béla (szerk.): *Károlyi emlékkönyv. A vizsolyi Biblia megjelenésének háromszázötvenedik évfordulójára.* A Coetus Theologorum Református Theologusok Munkaközösségének kiadványsorozata I. Behtlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt. Nyomása, Budapest 1940, 240–256.

Ravaszh László teljes újszövetség-magyarázatainak alapos értékelése és tudományos feldolgozása meghaladja e dolgozat kereteit, ezért további vizsgálódásom a Jelenések könyvéhez írt magyarázataira összpontosít, s ezen belül a könyv 17–18. fejezeteire. Először azt igyekszem behatárolni, hogy a könyv értelmezési modelljei közül melyik a legjellemzőbb Ravasz magyarázataira, majd a nagy páráznára, a fenevadra és a Babilonra vonatkozó magyarázattal foglalkozom részletesebben.

4. A Jelenések könyvének magyarázata, különös tekintettel a 17–18. fejezetre

A Jelenések könyvének értelmezési modelljeit Fabiny Tamás foglalja össze.⁵⁰ A szerző öt modellről beszél: világtörténeti, kortörténeti, üdvösségtörténeti, hagyománytörténeti és lélektani.⁵¹ Az alábbiakban ezek mutatom be röviden.

A világtörténeti értelmezési modell szerint a Jelenések könyvének látomásaiban a világtörténelem nagy korszakaira és főbb személyiségeire találunk konkrét, de titokzatos utalásokat. Ez a felfogás különösen népszerű a Szentírást szélsőségekben értelmező, szektás közösségek körében, ahol az utolsó időket éppen saját korukra vonatkoztatják, és spekulatív képet rajzolnak meg arról a közeli jövőről, amelyben a könyv látomásai egyre gyorsabban teljesülnek be.

A kortörténeti értelmezés szerint ez a bibliai könyv is csak a saját kora számára készült, a benne leírt események már mind megtörténtek, és csupán az adott kor beható ismerete szükséges annak pontos megállapításához, hogy egy-egy konkrét esemény melyik látomáshoz köthető. Ez a felfogás kevésbé számol azzal, hogy a Jelenések könyve, akárcsak a Szentírás más könyvei is, időtlen igazságokat fogalmaznak meg, vagyis túlmutatnak saját korukon.

Az üdvösségtörténeti modell az előbbi kettő ötvöződése, és nem zárja ki azt, hogy a látomásbeli események minden korban érvényesek lehetnek.

A hagyománytörténeti értelmezési modell a vallástörténeti összefüggésekre helyezi a hangsúlyt, és az értelmezésben nagy jelentőséget tulajdonít a babilóniai mitológiának, a perzsa ősi vallásnak, az Újszövetség korában született apokaliptikus, tehát nem kanonikus iratoknak, a gnoszticizmus tanításainak és az ószövetségi apokaliptikus irodalomnak, és úgy tekint a Jelenések könyvére, mint amely csupán a végidőkről szóló számos ókori irat egyik darabja. Nagy hangsúlyt fektet a Jelenések könyve és a többi apokaliptikus irat közötti hasonlóságok kimuta-

⁵⁰ Fabiny Tamás: A Jelenések könyve. In: Pecsuk Ottó (szerk.): *Bibliaismereti kézikönyv*. Kálvin Kiadó, Budapest 2008, 655–675.

⁵¹ Uo. 669–670.

tására, és ez utóbbit egyfajta közös, közel-keleti apokaliptikus hagyományokból merítő szöveggént kezeli. Ez az értelmezési modell már csak azért sem helytálló, mert a Jelenések könyve formai és tartalmi tekintetben is eltér az apokaliptikus műfajhoz tartozó már iratoktól, amint azt Karasszon Dezső is kimutatta.

Általánosságában igaz, hogy az apokaliptikus iratok dualista szemléletet képviselnek, amely szerint a jó és a rossz egyenlő felekként vívják meg egymással mindent eldöntő harcukat. Ez azonban nem jellemző a Jelenések könyvére, mert ebben az isteni és a sátáni erők nem egyenlő ellenfelek, ugyanis a gonosz hatalmak Isten teljhatalma alá vannak vetve. Ez egyébként összhangban van a teljes Biblia tanításával. A Jelenések könyve felhasználja a mítikus motívumokat, de nem tekinthető mítosznak vagy mítoszok gyűjteményének, mert míg a mítoszokban először a transzcendens világának valamely történése, például az istenek közötti harc vagy az emberek sorsa felől meghozott döntés az, amely kihat az immanens világra, addig a Jelenések könyvében olyan földi eseményekről olvasunk, amelyek kihatnak a mennyei történésekre, amint azt például a Jel 5-ben láthatjuk. Az apokaliptikus irodalom más iratai és a Jelenések könyve abban is különbözik egymástól, hogy míg az előbbiben a jövő eleve meghatározott és megmásíthatatlan, addig az utóbbi nem feledkezik meg az ember erkölcsi felelősségéről és tetteinek következményeiről. A különféle világkorszakok váltakozása nem független az emberek magatartásától, vagyis a Jelenések könyve távol áll a determinizmustól. Lényeges az is, hogy az események leírása rendszerezett, jól követhető, az események egymásutánisága szoros kapcsolatot feltételez a korábbi és a bekövetkező eseményekkel. Míg a Jelenések könyvében az elbeszélés következetes, addig más apokaliptikus iratokban az isteni önkényesség teszi zavarossá és homályossá a leírást, és vagy csak az univerzalizmus, vagy csak a partikularizmus érvényesül bennük.⁵²

Végül a *lélektani értelmezési modell* modern megközelítése a pszichológiai módszerek igénybevételét tekinti az értelmezés járható útjának. E modellnek viszont mindig meg kell vizsgálnia és el kell döntenie, hogy a szöveg víziókat, hallucinációkat vagy nyomasztó képzelgéseket rögzített. Ez pedig erősen korlátozza lehetőségeit, s emellett a pszichológia alanya csakis az a személy lehet, aki ezekben a látomásokban részesült, nem pedig a szöveg. A lélektani értelmezést tehát igen megnehezíti az alany teljes hiánya, valamint az is, hogy rendkívül nagy a fennmaradt szövegek keletkezése és az értelmező közötti időbeli távolság.⁵³

⁵² Karasszon Dezső: Jelenések könyve. In: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztény Bibliai Lexikon*. I. Kálvin Kiadó, Budapest 2000, (723–726) 324–325.

⁵³ Ezt a megközelítést alkalmazza a témában Drenkó Zoltán: „Mindennek a vége pedig már közel van...” (1Pt 4,7a). Az utolsó idők váradalmának lélektani vetületei az apostoli és ókeresztény korban. In: Peres Imre – Németh Áron (szerk.): *Az ókori keresztény világ (III.) Az ókori*

Ravasz Lászlónak a Jelenések könyvéhez fűzött magyarázatait nem könnyű elhelyezni az előbbieken ismertetett modellek bármelyikében. Meglátásom szerint az üdvösségtörténeti értelmezési modell áll felfogásához a legközelebb.

*A hatodik látomás. Babilon leomlása*⁵⁴ című fejezetben Ravasz László együtt tárgyalja a 17,1-től 19,10-ig terjedő szövegrészt. János látomásában egy angyal mutatja meg a nagy paráznát és a fenevadat, majd felfedi titkukat. Megtudjuk, hogy a nagy parázna tulajdonképpen egy város, amelyet Ravasz egyértelműen Rómával azonosít (parázna/asszony/város). Babilon bukása biztos, és gyors lefolyású lesz: teljesen és végképpen megsemmisül. Ez olyan csapás lesz Isten részéről, amely az élet minden területét érinteni fogja: a hamis vallásosságot, a kultúrát, a gazdasági és politikai életet.

A Jelenések könyvének egyes elemeit, jelképeit, szimbólumait, látomásait különféle módon magyarázták az egyház történelme során, így a nagy parázna, illetve asszony és a fenevad képeit is. Ravasz tehát Rómával azonosítja a nagy paráznát, és ez a felfogás főleg a protestáns írásmagyarázók körében általános. Mivel a 17. részben nemcsak a látomást, hanem annak egy angyal általi magyarázatát is olvashatjuk, a spekulatív értelmezések a legszélesebb skálán mozognak: mivel a hét fej+fenevad=7+1 király, illetve a tíz szarv=10 király, sok magyarázó jutott arra a következtetésre, hogy itt konkrétan római császárokról van szó,⁵⁵ és így különféle érvek alapján igyekeznek beazonosítani a császárokat, azonban a névlisták között eltérések vannak. Részletesebb vizsgálatuk és összevetésük helyett itt inkább a római katolikus magyarázók Babilon-értelmezésére térnék ki.

egyház eszkatológiai vetületei. Patmosz Könyvtár, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Patmosz Újszövetségi Kutatóintézetének kiadványsorozata, 4. Patmosz Újszövetségi Kutatóintézet, Debrecen 2016, 55–61.

⁵⁴ Ravasz László: *Az Újszövetség magyarázata II.*, 417–422.

⁵⁵ A teljesség igénye nélkül itt olyan írásmagyarázatokat sorolunk fel, amelyek Ravasz László munkájához hasonlóak: Läßle, Alfred: *De Apokalypsis van Johannes. Booschap aan de christenheid.* H. Nelissen, Bilthoven 1969, 160–161. Edelkoort, A. H.: *De Openbaring van Johannes.* H. Veenman & Zonen, Wageningen [ca. 1945], 142–153. Karner Károly: *Apokalipszis – fordítás és magyarázat.* Bécs 1974, 169–176. Almási Tibor: *A Jelenések könyve.* I–II. kötet. GyuRó Art-Press, Szokolya 1998. Reisinger János: *Miről szól a Jelenések könyve?* Bibliáiskolák Közössége, Budapest 2005, 165–170. Szikszai Béni: *Maran Atha!... (Az Úr közel).* Magyarázatok a Jelenések könyvéhez. Kálvin Kiadó, Budapest 2001, 153–158. Wilcock, Michael: *The Message of Revelation. I Saw Heaven Opened.* The Bible Speaks Today. Inter-Varsity Press, Leicester, England 1984, 84–90. Kovacs, Judith – Rowland, Christopher: *Revelatio: The Apocalypse of Jesus Christ.* Blackwell Bible Commentaries. Blackwell Publishing, Oxford 2004, 177–193. Yeatts, John R.: *Revelation.* Herald Press, Scottsdale, Pennsylvania – Waterloo, Ontario 2003, 310–328.

Takács Gyula Ernst Lohmeyerre⁵⁶ hivatkozva állapítja meg, hogy túlzás Babilont Rómával azonosítani, és helyesebb, ha a démoni erők általános szimbólumaként értelmezzük.⁵⁷ Ernst Lohmeyer kommentárjának egyik korábbi változatára⁵⁸ Ravasz is hivatkozik többször. Takács Gyula Lohmeyer gondolatmenetét követi, és amellett érvel, hogy Bábel már az Ószövetségben az istenellenes hatalom jele, és nem szükséges politikailag lokalizálni. Bár elismeri, hogy a keresztyénység korai szakaszának több eseményét is lehet kötni Rómahoz, ezt mégis leegyszerűsítésnek tarja. Azt is megemlíti, hogy a nagy parázna/asszony képét a római katolikus egyházra is alkalmazták, többek között Luther és Kálvin is. Arról azonban nem beszél, hogy a római katolikusok replikaként ugyanúgy alkalmazták ezt a reformátorokra. Ravasz László így látja ezt a kérdést:

„A XVI. században a protestánsok megpróbálták a fenevadat a pápára, a paráznát Rómára érteni. A katolikusok viszont Luthert, Kálvint helyettesítették be. Mindez méltatlan játék. Babilon egy típus, mint Néró is. Jelenti az Isten ellenségeinek fővárosát, az antikrisztusi erők megtestesítő, vezető személyiségét. Mindig üldöz, és mindig harcolni kell ellene.”⁵⁹

A „nagy parázna” metaforának a „parázna” szava szó szerinti és átvitt értelmű is lehet. Már az ószövetségi próféták beszédei is azt mutatják, hogy a paráznaság nemcsak a tiltott nemi érintkezést, házasságtörést, bujaságot, erőszakot vagy kultikus prostitúciót jelenti, hanem átvitt értelemben a választott nép Istentől való elfordulását, hűtlenségét és szövetségtörését is. Jeremiás, Hóseás, Ezékiel és más próféták is súlyos paráznaságnak minősítik a Baalnak bemutatott áldozatokat, általában véve az idegen istenek utáni járást (Jer 2,20; Jer 3,1.6.8–9; 5,7; Hós 4,12; 9,1; lásd még 2Móz 34,15; 5Móz 31,16; Bír 2,17; 8,27–33). Ehhez hasonló ketősséggel találkozhatunk az Újszövetségben is, ahol a görög kifejezések egyfelől az emberi társas együttélés keresztyén erkölcsi normáját adják vissza, másfelől pedig a Krisztustól való elszakadást fejezik ki (Mt 5,32; Mt 19,9; 1Kor 5., 6., 7., és 10. fejezete; Jak 4,4 stb.). Míg a választott népnek az ószövetségi korban a kánaáni, babilóniai, perzsa és görög erkölcstelenséggel kellett „szomszédságban” élnie, addig az újszövetségi keresztyéneket azok üldözik, akik a görög-római szabados kultúrát, kereskedelmi életet és politikát testesítik meg, mert nem hajlandóak részt venni az „emberkultuszban”, például a császárimádatban.

⁵⁶ Lohmeyer, Ernst: *Die Offenbarung des Johannes*. Handbuch zum Neuen Testament. 3. Auflage. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1970.

⁵⁷ Takács Gyula: *Jelenések könyve. Exegézis*. Paulus Hungarus – Kairosz, Budapest 2000, 343.

⁵⁸ Lohmeyer, Ernst: *Die Offenbarung des Johannes*. Handbuch zum Neuen Testament. Abteilung 16. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1926.

⁵⁹ Ravasz László: *Az Újszövetség magyarázata II.*, 419.

A nagy parázna olyan hatással volt a világ vezetőire, hogy azok hajlandóak voltak bármilyen kicsapongásra, a testi gyönyörök túlhajszolására, a testi, lelki és szellemi, illetve szakrális értelemben vett tisztátlanságokra. A Jel 17,1–6a-ban is olvashatunk egy olyan részletező és fokozást tükröző leírást, amely az elképzelhető legrémisztóbb, legvisszataszítóbb és nagy félelmet is keltő képpel ábrázolja a nagy paráznát. Ugyanis pusztai tartózkodásának pompája, amivel csak az általa megtevesztettek és a hozzá hasonlóan gondolkodók számára vonzó, minden csillogása ellenére is csak elutasítást válthat ki.⁶⁰ Ez a kép szó szerinti értelmezésben is megállja a helyét, viszont a tény, hogy az asszony nem pusztán lerészegedett, hanem „a szenteknek és Jézus vértanúinak véréből” mámoros, az olvasót is abban erősíti meg, hogy az Isten igazságos ítélete jogosan fog lesújtani „a föld utálatosságainak az Anyjára”.

Az ítélet abban nyilvánul meg, hogy ellentét alakul ki a nagy parázna és a fenevad között, ez pedig oda vezet, hogy a fenevad az asszony ellen fordul, és mert megbomlik közöttük az eddig fennálló összhang, teljes lesz az anarchia. Pusztulásuk amiatt következik be, hogy egymás ellen fordulnak. Isten ítélete tehát úgy valósul meg, hogy ellenfelei egymásnak esnek, és megsemmisítik egymást.

A 15 vers olyan globális romlottságot vázol fel, amely a nagy parázna megtevesztő tevékenységének ideig való osztatlan népszerűségét diagnosztizálja. A népek és seregek (tömegek), a nemzetek és nyelvek egyaránt a megtevesztés áldozatai, de a siker nem teljes, mert amint a nagy vizek, a tengerek és óceánok egyszer csak háborogni kezdenek, elkezdődik az egyre csak fokozódó instabilitás, amely káoszt és belső meggyengülést eredményez.⁶¹

Babilon bukása előtt figyelmeztetés hangzik el, hogy Isten népe még időben tudja elhagyni a pusztulásra ítélt helyet. A pusztulás tulajdonképpen már el is kezdődött, de még mindig folyamatban van, s az, akit az Úr menekülésre szólított fel, nem halogathatja a menekülést. Az azonnali távozást sürgető felszólításban az írásmagyarázó a 2Móz 12 analógiáját fedezi fel. A dekadencia időszaka eddig tarott, Babilon pusztulása hirtelen következik be, és gyors lesz (18,8), amiképpen azt az angyal jelképes cselekedete is szemlélteti a tengerbe bedobott malomkövel (18,21). Babilon pusztulását a politikai és gazdasági élet vezetői egyaránt megsíratják. A 11. verssel kezdődően részletes felsorolása kezdődik mindazoknak a földi javaknak, amelyeket Babilonban többé nem lehet értékesíteni, ez pedig fájdalmasan fogja érinteni a föld kereskedőit, és kihatással lesz más vidékek, országok életére is. Takács Gyula ezt fűzi a felsoroláshoz:

⁶⁰ Kovacs, Judith – Rowland, Christopher: *i. m.* 183.

⁶¹ Yeatts, John R.: *i. m.* 321.

„E pillanatban óriási, a tőzsde-krachnak megfelelő részletezés, anyaglista áll előttünk. [...] Az árucikkek ugyanakkor jó ízlést és magas kulturáltságot, emelkedett jólétet és művészi nívót árulnak el. Egy szupercivilizáció képe bontakozik ki előttünk.”⁶²

Ebben a felsorolásban megtaláljuk a külsőségekre adó emberek igényeit meszesemenően kielégítő tárgyakat, a lakberendezéshez szükséges dolgokat, az alapélelmiszereket, az állatokat, de olyan irigylésre méltó luxuscikkeket is, amelyeket csak a dúsgazdagok szűk rétege képes megvásárolni mint státusszimbólumokat. A legriasztóbb viszont az árucikké, tárggyá degradált emberi lények, a rabszolgák említése. Ahol azonban felüti a fejét a baj, onnan mindenki menekülni próbál, nemcsak a „kihívottak”, hanem azok is, akik nagy haszonra tettek szert, és siralmaikban nem a nyomorúságba esett emberek felett bánkódnak és jajgatnak, hanem saját veszteségük, a piacok elvesztése, a kereskedelmi válság miatt.⁶³ A fényűzést, a pompát a halál, a gyász és az éhínség váltja fel (18,8), vagyis mindannak ellentéte, amiben Babilonnak része volt azelőtt. A viruló élet helyére a halál, a felhőtlen és zavartalan öröm helyére a bánat köszönt be, a bőséges és változatos élelmiszer-felhozatalt pedig éhínség váltja fel.⁶⁴

Miközben az egyik oldalon teljes a pusztulás, és mindenütt jajveszékelés, siralom hangzik, a másik oldalon örvendezésre felszólító hang csendül fel: *Örülj neki, te menny, és örüljetelek, ti szentek, apostolok és próféták, mert Isten végrehajtotta rajta az ítéletet értetek* (18,20; Református új fordítás – RUF 2014). Babilonban elnémul a mulatságok víg muzsikája, az előkelőségek szórakoztatására játszott zenére nem lesz szükség. Az a hely, ahova korábban mindenki vágyakozott, és ahol kiváltság volt élni, olyan pusztává lesz, ahol nem érdemes megtelepedni, mert ott nincs munka-lehetőség, lehetetlen élni, családot alapítani. Takács Gyula hasonlóságot vél felfedezni a Préd 12,1–18 és a Jel 18,22–23 között.⁶⁵ Egy dekadens kultúra és civilizáció feletti végső ítélet végrehajtása, a teljes megsemmisítés ez. Ezt ismét egy angyali szózat erősíti meg, azáltal, hogy felsorolja mindannak a megszűnését, amely az életet jellemezte Babilonban, kimondja a város bűnét: *a te varázslásodtól tévelyhedt el valamennyi nép* (23. v.); majd így zárja szózatát: *de benne találtattot a próféták és a szentek vére, és mindazoké, akik megölettek a földön* (24. v.; RUF 2014), vagyis azok, akik mártíromságot szenvedtek inkább, mintsem részesei legyenek a babiloni mentalitásnak, illetve azok is, akik Babilon terjeszkedésének és lelketlen leigázásainak lettek ártatlan áldozataivá. Ezek a mondatok abban a meglátásban erősíthetik

⁶² Takács Gyula: *i. m.* 367.

⁶³ Wilcock, Michael: *i. m.* 89.

⁶⁴ Edelkoort, A. H.: *i. m.* 150.

⁶⁵ Takács Gyula: *i. m.* 374.

meg az ige értelmezőjét, hogy Babilont valóban nem lehet kizárólag csak Rómára, vagy a Római Birodalomra vonatkoztatni. Koronként változott, hogy éppen hol emelkedett fel világi hatalom, hol volt a fővárosa, és mely ország vagy birodalom tette azt, amit a római is. Így válik teljesen érthetővé a próféták említése, akiknek pusztulásáért Rómát hibáztatni tévedés lenne, hacsak a kifejezésen nem másokat kell érteni, mint az ószövetségi prófétákat.⁶⁶

A 24. vers magyarázatánál Ravasz László semmi olyasmit nem ír, ami segítené e vers jobb megértését. Újszövetség-fordításában viszont magyarázatot szúr be a versbe, és ezzel más megvilágításba helyezi a szöveget. A dolgozat megírásához használt többi protestáns fordításban nem találunk ilyen beszúrást (RevKároli 1908, 2012; Úf 1975, 1990; RÚF 2014; Csia Lajos 1978; Egyszerű fordítás 2003⁶⁷). Ő tehát az egyedüli, aki zárójeles beszúrással magyaráz, pontosít: „Próféták és szentek vére ömlött ki ott, és mindazoké, akiket (az igazságért) megöltek a földön.”⁶⁸ Ezzel a betoldással minden bizonyosan azt szeretné nyomatékosítani, amit az eredeti szöveg nem tartalmaz explicite, de kiérthető az egész könyv a kontextusból: nem általában minden olyan ember haláláról van szó, aki valaha is gyilkosság áldozatává lett, hanem azokról, akiket az egyedüli igazságért, Jézus Krisztus nevéért lettek mártírokká.

Összefoglalás

Ravasz László újszövetség-fordítása gazdag szókincsről, az anyanyelv elmélyült ismeretéről tesz bizonyosságot. Stílusa letisztult, irodalmi színvonalú, kifejezésmódja egyenletes. Munkájában visszaköszön nemcsak a Károli-féle fordítás iránti tisztelete, de mindazoké is, aki Károli nyomdokain járva foglalkoztak a Biblia magyar nyelvre való átültetésével. A nyelv zamata, gazdagsága, amelyet gyermekkorában Petőfi Sándor, Arany János és Vajda János költészetével, Jókai Mór és Mikszáth Kálmán prózájával szívott magába, jól érzékelhetőek fordításán, ez pedig további kutatások, például nyelvészeti vizsgálódások tárgya is lehet. A róluk írott esszéi, tanulmányai, amelyekben elismeréssel és tisztelettel ír e költő-író óriásokról, illetve az, hogy könyvespolcán Bibliája mellett ott sorakoztak e kiváló szerzők művei, azt igazolják, hogy nagy jelentőséget tulajdonított az ige anyanyelven való megszólalásának.⁶⁹

⁶⁶ Ravasz László: *Az újszövetség magyarázata II.*, 421.

⁶⁷ *Újszövetség*. Egyszerű magyar nyelvű fordítás. World Bible Translation Center. The Bible League Magyarország Alapítvány, Fort Worth, Texas, U. S. A. 2003.

⁶⁸ *Az újszövetség* (átdolgozta Ravasz László), 510.

⁶⁹ Szacsvay Éva: A leányfalui évek – életvitel, család. In: Kósa László (szerk.): *i. m.* (111–135) 134.

Újszövetségi gyakorlati magyarázatai a teológiai tudományosság igényével készültek, és műfajt teremtettek a magyar református teológiai irodalomban. A reformátori gyakorlatot követve ő is versről versre haladva magyaráz. Nem ugrik át a nehezebb szakaszokon, nem spórolja meg az eredeti görög szöveg megértésére törekvő fáradozást, feldolgozza – elsősorban – a német és magyar nyelvű kommentárirodalmat, de nem kritizálja őket, és nem is vitatkozik velük. Mindvégig szem előtt tartja a református hitvallásokat, és nem jut azokkal ellenkező exegetikai következtetésekre.

Mivel ezek a magyarázatok a gyülekezeti bibliakör légkörében hangzottak el, a közérthetőség jellemzi őket, ez azonban nincs a tudományosság színvonalának kárára. A Jelenések könyvének magyarázatánál nem él azzal a lehetőséggel, hogy az eszkaton titkairól szóló kinyilatkoztatásokat saját korára vonatkoztassa, hanem mindvégig megmarad a tárgyilagosság szintjén.

Több mint hetven évvel ezelőtt elhangzott magyarázatai több helyen revízióra szorulnak a jelenkori újszövetségi kutatások eredményei alapján. Munkájából a gyakorlati elvnek mint fő szempontnak a megőrzésével új magyarázatoknak kell születniük a legújabb kutatások figyelembevételével.

Felhasznált irodalom

- Almási Tibor: *A Jelenések könyve*. I–II. kötet. GyúRó Art-Press, Szokolya 1998.
- Bolyki János: *Az újszövetségi írásmagyarázat elvei, módszerei és példái*. Kálvin Kiadó, Budapest 1998.
- Bottyán János: *A magyar Biblia évszázadai*. 2. átdolgozott kiadás. Kálvin Kiadó, Budapest 2009.
- Drenkó Zoltán: „Mindennek a vége pedig már közel van...” (1Pt 4,7a) Az utolsó idők váradalmának lélektani vetületei az apostoli és ókeresztény korban. In: Peres Imre – Németh Áron (szerk.): *Az ókori keresztény világ (III.) Az ókori egyház eszkatológiai vetületei*. Patmosz Könyvtár, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Patmosz Újszövetségi Kutatóintézetének kiadványsorozata, 4. Patmosz Újszövetségi Kutatóintézet, Debrecen 2016, 55–61.
- Edelkoort, A. H.: *De Openbaring van Johannes*. H. Veenman & Zonen, Wageningen [ca. 1945], 142–153.
- Fabiny Tamás: A Jelenések könyve. In: Pecsuk Ottó (szerk.): *Bibliaismereti kézikönyv*. Kálvin Kiadó, Budapest 2008, 655–675.
- Karasszon Dezső: Jelenések könyve. In: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztény Bibliai Lexikon*. I. Kálvin Kiadó, Budapest 2000, 723–726.
- Karner Károly: *Apokalipszis – fordítás és magyarázat*. Bécs 1974.

- Kósa László: A leányfalui évek: „ki most Gutenberg előtti időben él”. In: uő (szerk.): *Ravasz László emlékezete. Emlékiülés Ravasz László születésének 125. évfordulóján. A Dunamelléki Református Egyházkerület székházában rendezett konferencián 2007. szept. 29-én elhangzott előadások.* Dunamelléki Református Egyházkerület, Budapest 2008, 136–159.
- Kovacs, Judith – Rowland, Christopher: *Revelatio: The Apocalypse of Jesus Christ.* Blackwell Bible Commentaries. Blackwell Publishing, Oxford 2004.
- Kustár Zoltán: A tudományos írásmagyarázat szükségessége és módja. In: *Református Szemle* 109. (2016/5), 477–505.
- Ladányi Sándor: *A hollandiai neo-kálvinizmus („kuyperianizmus”) hatása a Magyarországi Református Egyházban. Magyar diákok az Amsterdami Szabad Egyetemen.* A Károli Gáspár Református Egyetem Idegennyelvi Lektorátusa, Budapest [1997].
- Läpple, Alfred: *De Apokalyps van Johannes. Boodschap aan de christenheid.* H. Nelissen, Bilt-hoven 1969.
- Lohmeyer, Ernst: *Die Offenbarung des Johannes.* Handbuch zum Neuen Testament. 3. Auflage. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1970.
- Lohmeyer, Ernst: *Die Offenbarung des Johannes.* Handbuch zum Neuen Testament. Abte-ilung 16. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1926.
- Maier, Gerhard: *A történet-kritikai módszer vége. Hogyan magyarázzuk az Írásokat?* Ford. Borsos Péter és Boros Attila. Harmat Kiadó, Budapest 1999.
- Makkai Sándor: Ravasz László igehirdetői útja. In: uő (szerk.): *És lón világosság. Emlék-könyv Ravasz László hatvanadik életéve és Dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából.* Franklin Társulat Kiadója, Budapest 1941, 9–58.
- Ravasz László: A menny és a föld. In: uő: *A Tháborbegy ormán. Beszédek, cikkek, előadások.* Szerző kiadása, Kolozsvár 1928, 180–183.
- Ravasz László: *Az Újszövetség magyarázata. I. kötet. Máté, Márk, és Lukács evangéliumának együttes magyarázata. János evangéliuma, Apostolok cselekedetei.* Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1991.
- Ravasz László: *Az Újszövetség magyarázata. II. kötet. Pál apostol levelei. A zsidókhoz írt levél, A „Közönséges” levelek. Jelenések könyve.* Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtó-osztálya, Budapest 1991.
- Ravasz László: *Emlékezéseim.* Kálvin Kiadó, Budapest 1992.
- Ravasz László: Gyakorlati bibliamagyarázat. In: Vasady Béla (szerk.): *Károlyi emlékkönyv. A vizsolyi Biblia megjelenésének háromszázötvenedik évfordulójára.* A Coetus Theologorum Református Theologusok Munkaközösségének kiadványsorozata I. Behtlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt. Nyomása, Budapest 1940, 240–256.
- Ravasz László: Karácsonyi minimum. In: uő: *Alfa és Omega. Prédikációk, beszédek, cikkek.* I. kötet. Franklin-Társulat, Budapest 1932, 12–16.
- Ravasz László: *Kis dogmatika. Hitiünk igazságai.* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest 1990.

- Reisinger János: *Miről szól a Jelenések könyve?* Bibliaiskolák Közossége, Budapest 2005.
- Szacsuvay Éva: A leányfalui évek – életvitel, család. In: Kósa László (szerk.): *Ravasz László emlékezete. Emlékkülés Ravasz László születésének 125. évfordulóján. A Dunamelléki Református Egyházkerület székházában rendezett konferencián 2007. szept. 29-én elhangzott előadások.* Dunamelléki Református Egyházkerület, Budapest 2008, 111–135.
- Szikszai Béni: *Maran Atha!... (Az Úr közel).* Magyarázatok a Jelenések könyvéhez. Kálvin Kiadó, Budapest 2001.
- Takács Gyula: *Jelenések könyve. Exegézis.* Paulus Hungarus – Kairosz, Budapest 2000.
- Tóth Kálmán: *Bibliafordítás – Bibliamagyarázás.* A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1994, 27.
- Yeatts, John R.: *Revelation.* Herald Press, Scottsdale, Pennsylvania – Waterloo, Ontario 2003.
- Varga Zsigmond J.: *Görög–magyar szótár az Újszövetség irataihoz.* Kálvin Kiadó, Budapest 1996.
- Victor János: *Csendes percek.* I–II. kötet. Koinónia Kiadó, Kolozsvár 2006.
- Wilcock, Michael: *The Message of Revelation. I Saw Heaven Opened.* The Bible Speaks Today. Inter-Varsity Press, Leicester, England 1984.
- Zimmer, Siegfried: *Árt-e a hitnek a bibliatudomány? Egy konfliktus tisztázása.* Ford. Szabó Csaba. Kálvin Kiadó, Budapest 2011.

Bibliák

- Az új szövegség.* Fordította: Czeglédy Sándor. A szerző kiadása. Győr 1924. Második kiadása: *Az új testamentum könyvei. New Testament in Hungarian. A New Translation.* Brit és Külföldi Bibliatársulat, Budapest 1930.
- Az újszövegség.* Csia Lajos fordítása szerint. 2. kiadás. Eastern European Mission and Bible Foundation, Ausztria 1997, 9. Első kiadása: *A pusztán létnél többet... Az Új testamentum.* Univerzális Bibliaiskola, Wien 1978.
- Az újszövegség.* Fordította Károli Gáspár. A fordítást az eredeti szöveggel egybevetette és átdolgozta Ravasz László. Nemzetközi Gedeon Társaság, Skócia 1998.
- Az új testámentom.* Görögből magyarra fordította, az értelmező és magyarázó szöveget írta Dr. Budai Gergely református teológiai professzor. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája, Budapest 1967.
- Biblia.* Fordította Károli Gáspár. A fordítást az eredeti szöveggel egybevetette és átdolgozta Ravasz László. Bethlen Nyomda, Ligonier, Pennysilvania, U. S. A. 1971.
- Biblia. Istennek az Ószövegségben és Újszövegségben adott kijelentése.* Magyar nyelvre fordította és revidálta a Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága. Magyar Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 2014.
- Biblia – Kecskeméthy István fordítása.* Koinónia Kiadó – Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2002 (II. kiadás 2009).

Pál: Levél a római keresztyénekhez. Görögből fordította Kecskeméthy István. Kiadja a Bethánia-egylet, Budapest 1904.

Újszövetség. Egyszerű magyar nyelvű fordítás. World Bible Translation Center. The Bible League Magyarország Alapítvány, Fort Worth, Texas, U. S. A. 2003.

Új testamentum, azaz a mi Urunk Jézus Krisztusnak új szövetsége. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. A bevett hellén szöveggel (Textus receptus) egybevetette és átdolgozta Kecskeméthy István. Skót Nemzeti Bibliatársulat, Budapest–S. G. M London 1931.

Új testamentum, vagyis a Jézus Krisztusban, a mi Urunkban kötött új szövetség szent írása. Károli Gáspár nyomán az eredeti – görög – szövegből fordította, bevezetéssel és szótárral ellátta dr Masznyik Endre. A fordító kiadása, Budapest 1925.

Újtestamentum vagyis Újszövetség. Görög eredetiből fordította D. Raffay Sándor. Luther-társaság, Budapest 1929.

* * *

The study was prepared for the 360th anniversary of the publication of the so-called Várad-Bible. In the context of the Hungarian New Testament translations of the 20th century, it examines the unique interpretations of László Ravasz's translation published in 1971, as well as his commentaries to the New Testament given in Bible study groups within the church. The present research focuses mainly on chapters 17–18 of the Book of Revelation.

Keywords: Bible translation, Bible commentary, Book of Revelation, László Ravasz.